

Czasopisma
Pedagogiczne

NUMER 3

MAJ/CZERWIEC 2008

309 (LXI) indeks 359149

Nakład 3500 egz.

CENA zł 13,90 (VAT 0%)

Redakcja

Florian Plit (opieka merytoryczna)
Andrzej Tarasiewicz (sekretarz redakcji),
tel. 022 244 84 73,
kom. 0 600 352 899,
AndrzejTarasiewicz@aster.pl,
geografia@raabe.com.pl

Adres redakcji

01-194 Warszawa, ul. Młynarska 8/12,
tel. 022 244 84 73, faks 022 244 84 76
geografia@raabe.com.pl

Wydawca

Dr Josef Raabe Spółka Wydawnicza Sp. z o.o.
ul. Młynarska 8/12, 01-194 Warszawa
tel. 022 244 84 00, faks 022 244 84 20
e-mail: raabe@raabe.com.pl

www.raabe.com.pl

NIP: 526-13-49-514

REGON: 011864960

Zarejestrowana w Sądzie Rejonowym dla

m.st. Warszawy w Warszawie

XII Wydział Gospodarczy KRS

KRS 0000118704

Wysokość Kapitału Zakładowego:

50.000 PLN

Prezes zarządu

Michał Włodarczyk

Dyrektor wydawniczy

Józef Szewczyk, tel. 022 244 84 70,
j.szewczyk@raabe.com.pl

Dział obsługi klienta

Anna Konon
tel. 022 244 84 11, faks 022 244 84 10
a.konon@raabe.com.pl

Dyrektor marketingu

Anna Gryczewska
a.gryczewska@raabe.com.pl

Kolportaż

Anna Niepiekło, tel. 022 244 84 78,
faks 022 244 84 79
a.niepieklo@raabe.com.pl

Reklama

Andrzej Idziak tel. 022 244 84 77,
faks 022 244 84 76, kom. 0 692 277 761
reklama@raabe.com.pl

Skład i tkanie

Vega design

Druk i oprawa

Pabianickie Zakłady Graficzne SA,
95-200 Pabianice, ul. P. Skargi 40/42

Redakcja nie zwraca nadesłanych materiałów,
zastrzega sobie prawo formalnych zmian w treści
artykułów i nie odpowiada za treść płatnych reklam.

Geografia w Szkole

CZASOPISMO DLA NAUCZYCIELI

SPIS TREŚCI

4 Drodzy Czytelnicy. Patrząc na wschód ■ Florian Plit

GEOGRAFIA EDUKACJI

5 Szkolnictwo mniejszości narodowych ■ Alina Awramiuk

11 Nauczyciele z Polski w polonijnych ośrodkach nauczania
■ Teresa Biała

EDUKACJA EKOLOGICZNA

**17 Edukacja ekologiczna w szkole – projekt Nawigacja
w plecaku. Zastosowanie technologii informacyjnych
(ICT) w nauczaniu**

GEOGRAFIA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA

19 Przemiany ludnościowe w państwach byłego ZSRR
■ Tomasz Wites

29 Rumunia półtora roku po akcesie ■ Marcin Stępnik

**36 Bułgaria i Rumunia w UE. Scenariusz lekcji dla szkoły
ponadgimnazjalnej** ■ Wiesława Dyjach

GEOGRAFIA TURYSTYCZNA

**40 Walory turystyczne kraju nad Niemnem i Wilią. Konspekt
lekcji geografii w gimnazjum** ■ Halina Weintz

**45 Ostrawa – miasto turystyki przemysłowej. Rys historyczny
rozwoju górnictwa i hutnictwa** ■ Jakub Taczanowski

EGZAMINY SZKOLNE

**51 Egzamin zewnętrzny z geografii po gimnazjum. Możliwość
oceny osiągnięć szkolnych** ■ Grażyna Barwinek

NAUCZANIE PRZYRODY

**56 Ukształtowanie powierzchni lądów i wody na Ziemi.
Lekcja przyrody w klasie VI** ■ Agnieszka Niewińska

WIĘSCI Z POLSKI I ZE ŚWIATA

59 Świat – panorama ■ Jan Kądziołka (wybór i opracowanie)

Zdjęcia na okładce

1) duże zdjęcie: Rumunia, Bukareszt – widok na Skwer Rewolucji (na pamiątkę przemian w 1989 r.) z gmachami rządowymi oraz zabytkową cerkiewką Cré ulescu z I poł. XVIII w. (z prawej u góry dawny Dom Partii) (fot. PAP DPA/Rauchwetter); o nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej – Rumunii i Bułgarii – w artykułach: Marcin Stępnika *Rumunia półtora roku po akcesie* na s. 29 i Wiesławy Dyjach *Bułgaria i Rumunia w UE. Scenariusz lekcji dla szkoły ponadgimnazjalnej* na s. 36; 2) górne zdjęcie: Litwa, Troki – położony na wyspie na jez. Galwe średniowieczny zamek gotycki z pocz. XV w., dawna siedziba księcia Witolda (fot. PAP DPA/Peter Hirth); konspekt lekcji-wędrówki przez najpiękniejszą atrakcyjną turystycznie miejscę Litwy w oprac. Haliny Weintz *Walory turystyczne kraju nad Niemnem i Wilią* na s. 40

Zapraszamy do odwiedzenia naszej strony
w Internecie www.edupress.pl

Przemiany ludnościowe w państwach byłego ZSRR

Spośród ponad 6,5 miliarda mieszkańców Ziemi na początku XXI wieku niecałe 5% zamieszkuje państwa poradzieckie. W obrębie tego regionu występują obszary o skrajnie odmiennej charakterystyce demograficznej – od terenów, na których zachodzi eksplozja demograficzna, po miejsca z najbardziej zaawansowanymi w skali globu procesami depopulacyjnymi.

■ TOMASZ WITES

W czasach trwania Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (1922–1991), liczba ludności zamieszkującej to największe pod względem powierzchni państwo świata ulegała ciąglemu wzrostowi. W poszczególnych obszarach był on w większym stopniu spowodowany przyrostem naturalnym – przewagą urodzeń nad zgonami – a w innych był konsekwencją przewagi imigracji nad emigracją. Mieszkańcy ZSRR odznaczyli się bardzo dużą ruchliwością przestrzenną. Mimo, iż w niektórych przemieszczeniach czynnik przypadkowości odgrywał ważną rolę, to migracje, ujmowane jako całość, cechują prawidłowości odzwierciedlające politykę państwa względem mieszkającej tam ludności. Przez cały czas trwania Związku Radzieckiego największym zaludnieniem odznaczała się Federacja Rosyjska.

Od 1991 roku, w którym doszło do rozpadu Związku Radzieckiego, rozpoczął się proces transformacji, w tym także demograficznej. Obszar ten zamieszkały był wówczas przez 285 milionów osób. Tym samym ZSRR był trzecim pod względem zaludnienia państwem na świecie (po Chinach i Indiach).

W kilkanaście lat po rozpadzie Związku Radzieckiego łączna liczba ludności piętnastu państw powstałych z imperium

kształtuje się na podobnym poziomie – około 285 milionów. Poprzestanie na porównaniu tych dwóch wartości mogłoby doprowadzić do błędnej konstatacji, iż region znajduje się w fazie stagnacji demograficznej. Mimo że, liczba ludności pozostaje na zbliżonym poziomie, państwa poradzieckie są jednym z najbardziej interesujących w płaszczyźnie ludnościowej obszarów na świecie.

Spośród ponad 6,5 miliarda mieszkańców Ziemi na początku XXI wieku niecałe 5% zamieszkuje państwa poradzieckie. W obrębie tego regionu występują obszary o skrajnie odmiennej charakterystyce demograficznej – od terenów, na których zachodzi eksplozja demograficzna, po miejsca z najbardziej zaawansowanymi w skali globu procesami depopulacyjnymi.

Charakterystyka ludnościowa regionu na tle obszarów z nim sąsiadujących

Region państw powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego położony jest we wschodniej Europie oraz w północnej i środkowej Azji. Mimo, iż na początku XXI wieku ponad 60% ludności świata żyje w Azji, a tylko nieco ponad 10% w Europie, to rozkład ludności w państwach poradzieckich jest odmienny. Ponad połowa mieszkańców dawnego ZSRR żyje w części

Europejskiej, co wiąże się z faktem, iż ten teren zawsze traktowany był jako obszar rdzeniowy, z którego ludność przemieszczała się w różnych kierunkach.

Największym zaludnieniem wśród państw poradzieckich odznacza się Rosja, w której żyje około połowa mieszkańców regionu. Poza Rosją pozostałe państwa można przydzielić do trzech podgrup – w części europejskiej największym zaludnieniem odznacza się Ukraina, na Zakaukaziu – Azerbejdżan, a w Azji Centralnej (Środkowej) – Uzbekistan. Spośród wszystkich państw regionu w 2004 roku w jedenastu liczba ludności była mniejsza niż 10 milionów, a najmniejszym zaludnieniem odznaczała się Estonia.

W części azjatyckiej omawiany region sąsiaduje z państwami, z których większość odznacza się znacznym potencjałem demograficznym. Są to m.in. Chiny – najbardziej zaludnione państwo świata – oraz niezbyt odległe Indie, które, według prognoz ludnościowych przygotowywanych przez Organizację Narodów Zjednoczonych, najpóźniej do 2050 roku wyprzedzą Chiny pod względem zaludnienia. Do innych państw odznaczających się znacznym potencjałem demograficznym, a graniczących z państwami powstałymi po rozpadzie Związku Radzieckiego (bądź leżącymi w pobliżu) należą: Japonia, Pakistan oraz Turcja.

W części europejskiej charakteryzowany obszar położony jest na wschód od wyznaczonej przez demografa Johna Hajnala w latach sześćdziesiątych XX wieku linii, oddzielającej dwa obszary o różnej charakterystyce ludnościowej. Linia, zbliżona do prostej, przebiegała z północy na południe kontynentu europejskiego i łączyła położony w Związku Radzieckim Leningrad (obecnie Sankt Petersburg) z Triestem we Włoszech. Wzorce demograficzne terenów na wschód od wyznaczonej linii ukształtowały się pod wpływem wschodniego chrześcijaństwa oraz islamu, w odróżnieniu od obszarów pozostających pod wpływem zachodniego chrześcijaństwa.

Model wschodni do połowy XX wieku charakteryzował się m.in. stosunkowo

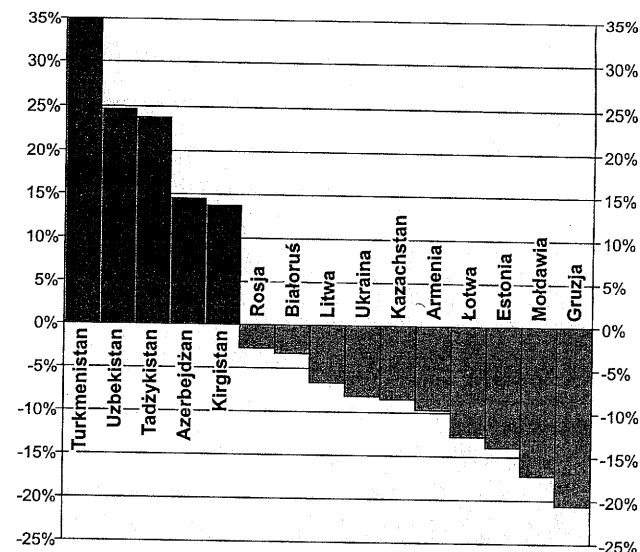
wczesnym wiekiem wstępowania w związki małżeńskie, dość małym odsetkiem ludności pozostającej do końca życia w stanie wolnym oraz dość dużą umieralnością. Po II wojnie światowej charakterystyka demograficzna odpowiadała podziałowi na bloki polityczne. Upadek Związku Radzieckiego utrwalił w płaszczyźnie demograficznej tendencje z okresu przedwojennego, a mianowicie gwałtowny wzrost umieralności i gwałtowne zmiany długości trwania życia ludzkiego.

Niejednorodność demograficzna regionu

Omawiany obszar w okresie po rozpadzie Związku Radzieckiego można podzielić na dwie części odznaczające się odmienną charakterystyką demograficzną. Po 1991 roku spośród piętnastu państw współtworzących region w pięciu dochodzi do wzrostu zaludnienia, a w dziesięciu obserwowany jest regres demograficzny (patrz ryc. 1 na s. 21).

W grupie państw odznaczających się wzrostem zaludnienia transformacja ustrojowa, do której doszło po rozpadzie Związku Radzieckiego, spowodowała przeobrażenia ludnościowe. Charakterystyka demograficzna tego obszaru w dużym stopniu nawiązuje jednak do tendencji obserwowanych przed 1991 rokiem. Jeśli chodzi o pozostałe dziesięć republik, zmniejszenie tam przyrostu naturalnego w kilku ostatnich dziesięcioleciach istnienia ZSRR uległo jeszcze przyspieszeniu w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Przybrało wręcz postać ubytku naturalnego, który, w połączeniu z ruchem wędrownym, przyczynił się do rozpoczęcia procesu wyludniania na dużych obszarach.

W celu ukazania niejednorodności demograficznej regionu poradzieckiego wybrano do charakterystyki demograficznej najważniejsze wskaźniki ludnościowe z lat 1991 (tab. 1 na s. 22) oraz 2004 (tab. 2 na s. 22). Zostaną one opisane w odniesieniu do grupy państw, na których obszarze dochodzi po rozpadzie Związku Radzieckiego do wzrostu bądź zmniejszenia zaludnienia.

Ryc. 1. Zmiany liczby ludności w latach 1991–2004 w państwach poradzieckich
Źródło: na podst. Commonwealth of Independent States, Statistical Yearbook, 2006, Interstate Statistical Committee of the CIS, Moscow

Obszar rozwoju demograficznego

Do grupy odznaczającej się wzrostem zaludnienia po rozpadzie ZSRR należy Azerbejdżan oraz cztery republiki Azji Centralnej: Kirgistan, Tadzycystan, Turkmenistan i Uzbekistan. Różnice w rozwoju demograficznym wyżej wymienionych państw w stosunku do pozostałych republik poradzieckich wynikają z licznych uwarunkowań. Ludność zamieszkująca ten obszar w bardzo dużym stopniu różni się od społeczności dawnej metropolii pod względem zarówno etnicznym, językowym, religijnym, jak i kulturowym. Rdzenna ludność tych obszarów w niewielkim stopniu uległa wpływom ideologicznym i politycznym dawnej metropolii, gdyż Imperium Rosyjskie zakończyło podbój Azji Centralnej dopiero w 1885 roku.

Ludność pięciu republik odznaczających się wzrostem zaludnienia po 1991 roku jest częścią ponadnarodowej wspólnoty (etnicznej, religijnej, językowej), której większość przedstawicieli zamieszkuje obszary sąsiadujące z dawnym Związkiem Radzieckim. Na obszarze wszystkich państw, gdzie dochodzi do wzrostu zaludnienia po 1991 roku, dominującą religią jest islam. Liczne kroki w czasach Związku Radzieckiego

mające na celu ograniczenie praktykowania religii i doprowadzenie do ateizacji społeczeństwa w najmniejszym stopniu powiodły się w społeczeństwach muzułmańskich. W pięciu państwach odznaczających się wzrostem zaludnienia dochodzi po 1991 roku do reislamizacji, polegającej m.in. na możliwości demonstrowania swej religijności w sferze zarówno prywatnej, jak i publicznej. Znamiennej cechą ludności tego obszaru jest również fakt, iż w miarę doskonalenia sposobów opanowania środowiska przez człowieka, zaludnienie tego terenu rośnie, mimo częstych wahań i okresów stagnacji.

W regionie odznaczającym się rozwojem demograficznym na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku wartości wskaźnika przyrostu naturalnego we wszystkich pięciu republikach przekraczały 20‰, a w Tadzycystanie osiągnęły aż 33‰. Pozwoliło to na określenie tych państw jako obszarów eksplozji demograficznej. Wartości wskaźnika przyrostu naturalnego w 2004 roku były niższe niż w roku rozpadu ZSRR. W całym analizowanym okresie (1991–2004), pomimo zmniejszenia wartości urodzeń żywych, przy jednak korzystnej tendencji

Tabela 1. Charakterystyki ludnościowe państw powstałych z rozpadu ZSRR (1991 r.)

Państwo	Liczba ludności (mln osób)	Ludność w wieku 0–17 lat (w %)	Współczynnik przyrostu naturalnego (w ‰)	Urodzenia żywe na 1000 osób	Zgony na 1000 osób	Saldo migracji (tys. osób)	Aborcje na 100 urodzeń żywych	Śluby na 1000 osób	Rozwody na 1000 osób
Armenia	3,58	35,5	15,1	21,5	6,5	23	34,9	7,8	1,1
Azerbejdżan	7,22	38,5	20,0	26,2	6,1	-40,1	17,9	10,2	1,5
Białoruś	10,19	27,3	1,7	13,0	11,2	30,4	178,2	9,3	3,7
Estonia	1,57	26,3	-0,2	12,4	12,6	-	151,5	6,6	3,7
Gruzja	5,45	28,9	6,7	16,3	9,6	-22,6	66,7	7,0	1,4
Kazachstan	16,36	36,9	13,3	21,5	8,2	-57,7	101,5	10,1	3,0
Kirgistan	4,43	43,5	22,1	29,0	6,9	-33,8	51,3	10,5	2,0
Litwa	3,7	26,8	4,1	15,1	11,1	-10,7	72,8	9,2	4,1
Łotwa	2,66	25,6	0,0	13,1	13,1	-15,0	112,1	8,4	4,2
Moldawia	4,36	33,0	6,0	16,5	10,5	-18,2	102,0	9,1	3,2
Rosja	148,27	27,1	0,7	12,1	11,4	73,8	201,1	8,6	4,0
Tadżykistan	5,36	49,6	33,0	39,1	6,1	-28,6	24,5	10,4	1,4
Turkmenistan	3,82	47,0	25,4	32,4	7,0	-4,9	28,1	10,4	1,5
Ukraina	51,69	25,6	-0,8	12,2	12,9	-180,4	151,7	9,5	3,9
Uzbekistan	20,61	47,2	28,4	34,7	6,2	-41,6	26,1	13,0	1,6

Źródło: TransMonee 2007 features: data and analysis on the lives of children in CEE/CIS and Baltic States, 2007, Innocenti Research Centre, Florencja; <http://www.unicef-irc.org/databases/transmonee/2008March>

Tabela 2. Charakterystyki ludnościowe państw powstałych z rozpadu ZSRR (2004 r.)

Państwo	Liczba ludności (mln osób)	Ludność w wieku 0–17 lat (w %)	Współczynnik przyrostu naturalnego (w ‰)	Urodzenia żywe na 1000 osób	Zgony na 1000 osób	Saldo migracji (tys. osób)	Aborcje na 100 urodzeń żywych	Śluby na 1000 osób	Rozwody na 1000 osób
Armenia	3,21	28,5	3,7	11,7	8,0	-7,7	28,4	5,3	0,6
Azerbejdżan	8,27	33,0	9,9	15,8	6,0	-0,4	15,0	7,5	0,8
Białoruś	9,85	21,3	-5,2	9,1	14,3	2,1	70,3	6,1	3,0
Estonia	1,35	20,8	-2,7	10,4	13,1	-	90,2	4,5	3,1
Gruzja	4,32	23,5	0,2	11,5	11,3	-26,9	-	3,5	0,4
Kazachstan	14,95	31,5	8,0	18,2	10,1	2,8	47,4	7,6	2,1
Kirgistan	5,04	39,1	14,8	21,7	6,9	-19,3	18,2	6,8	1,0
Litwa	3,45	22,5	-3,2	8,9	12,0	-9,6	35,0	5,6	3,2
Łotwa	2,32	20,2	-5,1	8,8	13,8	-1,1	67,5	4,5	2,3
Moldawia	3,61	25,9	-1,9	10,6	11,6	-3,6	46,9	7,0	4,1
Rosja	144,17	20,9	-5,5	10,4	16,0	39,4	119,6	6,8	4,4
Tadżykistan	6,64	46,7	22,8	26,8	4,0	-6,8	11,4	7,1	0,4
Turkmenistan	5,16	42,4	16,9	22,1	5,2	-9,2	12,8	5,6	0,9
Ukraina	47,44	20,0	-7,1	9,0	16,1	-7,6	67,7	5,9	3,7
Uzbekistan	25,71	41,7	15,9	20,9	5,0	-88,8	9,4	6,0	0,7

Źródło: TransMonee 2007 features: data and analysis on the live of children in CEE/CIS and Baltic States, 2007, Innocenti Research Centre, Florencja; <http://www.unicef-irc.org/databases/transmonee/2008March>

Fot. 1. Tadżyckie dzieci w strojach ludowych – Tadżykistan charakteryzuje się największym przyrostem naturalnym wśród republik poradzieckich (21,5‰, 2005); dzieci w wieku 0–14 lat stanowią aż 38,5% mieszkańców kraju (2005) (fot. PAP ITAR TASS/Nozim Kalendarov)

zmniejszania liczby zgonów, doszło do utrzymania wysokiego przyrostu naturalnego, choć wartości wskaźnika przekraczające 20‰ dotyczą jedynie Tadżykistanu (fot. 1).

Za główną przyczynę bardzo dużego przyrostu naturalnego, zarówno w Tadżykistanie, jak i w innych republikach środkowoazjatyckich oraz w Azerbejdżanie uważa się przywiązanie do tradycyjnego modelu rodziny, wiążące się ściśle z przekonaniami religijnymi. W mniejszym stopniu wskazuje się na zdecydowaną poprawę opieki medycznej, jako czynnik warunkujący utrzymywanie się wysokiego przyrostu naturalnego.

Odrębna charakterystyka ludnościowa pięciu analizowanych państw dotyczy nie tylko posiadania najwyższych w skali regionu wartości wskaźnika małżeństw i najniższych wartości wskaźnika rozwodów, ale także większej liczby dzieci, co wpisuje się w patriarchalny system rodziny. Odmienne charakterystyki ludnościowe grupy państw odznaczających się wzrostem zaludnienia

odnoszą się do sposobów regulacji urodzeń. Kobiety muzułmańskie rzadko korzystają z dostępnych metod antykoncepcji oraz zdecydowanie rzadziej decydują się na zabieg przerywania ciąży, niż ma to miejsce w innych częściach regionu poradzieckiego. Analizując wskaźnik aborcji na 100 urodzeń żywych, najniższe jego wartości w grupie 15 państw dotyczyły w 1991 roku Azerbejdżanu, a w 2004 roku – Uzbekistanu. Należy również zwrócić uwagę, iż wraz z upływem lat w krajach muzułmańskich, wchodzących w skład regionu poradzieckiego, wartości wskaźnika aborcji ulegają systematycznemu obniżaniu, np. w Turkmenistanie z 28,1 w 1991 roku do 12,8 w 2004 roku.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku cechą charakterystyczną państw rozwoju demograficznego była młodość zamieszkujących je społeczeństw. Prawie połowa ludności Tadżykistanu, Turkmenistanu oraz Uzbekistanu nie ukończyła wówczas 18 roku życia. Wraz z upływem lat

odsetek populacji w wieku 0–17 lat ulegał niewielkiemu, acz systematycznemu zmniejszeniu, przy czym w najmniejszym stopniu w Tadżykistanie.

Drugim elementem wpływającym na zmiany zaludnienia pozostają migracje. Na początku przemian ustrojowych we wszystkich państwach odznaczających się wzrostem zaludnienia obserwowano ujemne saldo migracyjne, co oznacza, iż gwałtowny wzrost zaludnienia był wynikiem ruchu naturalnego, a przewaga emigracji nad imigracją nie była w stanie zaburzyć tego procesu. Najniższą wartość ujemnego salda migracyjnego w grupie analizowanych pięciu państw dotyczyła Turkmenistanu. Na koniec rozpatrywanego okresu we wszystkich państwach odznaczających się wzrostem zaludnienia dochodziło do wzrostu przewagi wyjazdów nad przyjazdami, co bynajmniej nie oznaczało zmniejszenia zaludnienia w tym regionie. Największą wartością ujemnego salda migracyjnego w 2004 roku spośród wszystkich republik poradzieckich odznaczał się Uzbekistan (-88,8 tys. osób w ciągu roku).

Opisane powyżej charakterystyki ruchu naturalnego i migracyjnego doprowadziły do wzrostu liczby mieszkańców w każdym z pięciu analizowanych państw. W okresie 1991–2004 liczba ludności wzrosła o kilkanaście procent (w przypadku Kirgistanu i Azerbejdżanu) oraz powyżej 20% w pozostałych państwach, przy czym w Turkmenistanie aż o 35% (ryc. 1). W wartościach bezwzględnych największy wzrost liczby ludności dotyczył najbardziej zaludnionego państwa poradzieckiego w Azji Centralnej, a mianowicie Uzbekistanu (o 5 100 000 osób).

Obszar regresu demograficznego

Do grupy odznaczającej się zmniejszeniem zaludnienia po rozpadzie Związku Radzieckiego należą Rosja, Białoruś, Ukraina, Mołdawia, trzy republiki nadbałtyckie, dwa państwa położone na Kaukazie – Armenia i Gruzja – oraz Kazachstan. Na tym bardzo dużym obszarze dochodzi do procesów depopulacyjnych, które przebiegają ze zróżnicowaną intensywnością

w poszczególnych okresach. Jedynie w niewielkich państwach Europy Zachodniej również dochodzi do wyludniania, ale nigdzie tam nie osiąga ono tak dużych rozmiarów.

Obszary wyludniające się podlegają intensywnym procesom starzenia się. Na przykład w Mołdawii w 1991 r. 33% ludności nie ukończyła 18 roku życia, a w 2004 r. w podobnym przedziale żyło już zaledwie 25,9% społeczeństwa.

W państwach powstałych po rozpadzie ZSRR odznaczających się ubytkiem zaludnienia dochodzi po 1991 roku do zmniejszenia liczby zawieranych małżeństw, przy jednoczesnym wzroście realizowanych rozwodów. Najmniej zawieranych małżeństw, zarówno w 1991, jak i w 2004 roku, było w Estonii. Na wskazanym obszarze dokonywano wielu zabiegów przerywania ciąży, choć w tym zakresie w ciągu kilkunastu lat po rozpadzie ZSRR skala zabiegów aborcyjnych uległa zmniejszeniu. Rosja pozostaje przykładem państwa, gdzie zarówno tuż po rozpadzie ZSRR, jak i w 2004 roku dokonano najwięcej aborcji, choć wartość wskaźnika aborcji uległa zdecydowanej redukcji (201,1 aborcji na 100 urodzeń żywych w 1991 roku i 119,6 aborcji na 100 urodzeń żywych w 2004 roku).

Niektórzy badacze uważają, że do depopulacji dochodzi w wyniku każdego absolutnego zmniejszenia się liczby ludności danego obszaru. Dla innych z kolei, ubytek liczby ludności nie świadczy jeszcze o zachodzeniu depopulacji. Występuje ona według nich dopiero wtedy, gdy zmianom ilościowym towarzyszą niekorzystne przemiany demograficzno-społeczne.

Największe wartości bezwzględne charakteryzujące zmniejszenia liczby ludności po 1991 roku dotyczą Ukrainy (ubytek o 4 250 000) oraz Rosji (o 4 100 000) (fot. 2). Jednak w największym stopniu w ciągu kilkunastu lat po rozpadzie Związku Radzieckiego dochodzi do wyludniania w Gruzji. W tym niewielkim państwie, położonym w regionie Kaukazu, w okresie 1991–2004 doszło do zmniejszenia zalud-

nienia o prawie 21%. Nieco mniejsze rozmiary wyludnienia dotyczą Mołdawii (ubytek 17,2% ludności). W grupie państw bałtyckich rozmiary depopulacji są coraz większe wraz z przemieszczaniem się z południa na północ (największe w Estonii – spadek zaludnienia o 14%).

W objętych depopulacją państwach, ze względu na ich bardzo dużą łączną powierzchnię oraz zróżnicowanie przyrodnicze, gospodarcze i społeczne, trudno jednoznacznie wskazać uwarunkowania wyludniania. Nie oznacza to, iż nie jest możliwe wskazanie wspólnych przyczyn owego procesu w konkretnych przypadkach, należy mieć jednak na uwadze, iż wpływ owych uwarunkowań jest różny w poszczególnych obszarach.

Złożoność przyczyn wyznaczających miejsce zamieszkania, oraz decyzję o jego zmianie, skłania do ujmowania wyludniania jako rezultatu procesów, w których występują zarówno czynniki oddziałujące na ogół ludności w sposób systematyczny (zmiany instytucjonalne, organizacyjne, technologiczne), jak i czynniki losowe – „szum w układzie” wyrażający się w specyficznych właściwościach rozmieszczenia konkretnych zbiorowości.

Uruchomienie procesów depopulacyjnych wynika z niewłaściwej polityki demograficznej w czasach przed rozpadem Związku Radzieckiego. Doprowadziła ona do powstania odpowiednich warunków, w których proces wyludniania mógł się rozpocząć. Drugą grupą przyczyn, będących impulsem rozpoczęcia wyludniania, były konsekwencje transformacji gospodarczej po 1991 roku. Doprowadziły one do nasilenia przemian ludnościowych.

W państwach objętych procesami depopulacyjnymi doszło do spadku płodności poniżej zastępowalności międzygeneracyjnej, co charakteryzuje drugie przejście demograficzne. Społeczeństwo, w którym zachodzi drugie przejście, osiąga stabilizację płodności na poziomie, przy którym współczynnik urodzeń jest niższy aniżeli współczynnik zgonów. Niektórzy naukow-

Fot. 2. Rosjanka przy świecach w moskiewskiej katedrze prawosławnej – większość wierzących Rosjan to właśnie prawosławni; Rosja jest państwem, gdzie dokonuje się najwięcej aborcji wśród wszystkich byłych republik radzieckich, jest też obszarem regresu demograficznego (w stosunku do 1991 r. ubyło tu przeszło 4 mln mieszkańców); przyrost naturalny wynosi -4,81‰ (2007), dzieci w wieku 0–14 lat stanowią zaledwie 14,6 % mieszkańców (2007) (fot. PAP EPA/Siergiej Czyrikow)

cy uważają, że kryzys społeczno-gospodarczy, który miał miejsce po rozpadzie Związku Radzieckiego, jedynie przyspieszył proces drugiego przejścia demograficznego. Bardzo prawdopodobne jest, że przy braku kryzysu transformacyjnego niska płodność wystąpiłaby na badanym obszarze za 10–15 lat, a nie na początku ostatniej dekady XX wieku. Nie ulega jednak wątpliwości, iż trudności gospodarcze po 1991 roku w dużym stopniu dotknęły zwłaszcza młode rodziny, które rzadziej decydowały się na potomstwo, gdyż bez pomocy rodziców nie byłyby w stanie normalnie funkcjonować.

Trzecią grupę przyczyn wyludnienia stanowią regulatory, będące czynnikami oddziałującymi na rozmiar i intensywność przebiegu procesu. Wśród nich są m.in. różne patologie społeczne, nowe oraz te, które nabrały na sile po 1991 roku i prowadzą do niekorzystnych zmian demograficznych. Wśród regulatorów wyludnienia należy wymienić model rodziny. W czasie transformacji ustrojowej niemożność zapewnienia godnych warunków życia przyszłej rodziny przyczynia się do przesuwania w czasie zakładania nowych oraz niszczenia istniejących rodzin, co przejawia się wzrostem przeprowadzanych rozwodów, pogłębiającą się tendencją małodzielnosci, zaburzającą strukturę wieku.

Wśród czynników przyczyniających się do depopulacji na niektórych obszarach jest likwidacja baz wojskowych po 1991 roku (np. na Dalekim Wschodzie Rosji). Jest ona konsekwencją reorganizacji rosyjskiej armii po rozpadzie Związku Radzieckiego. Reforma wojskowa na Syberii i Dalekim Wschodzie, towarzysząca przeobrażeniom politycznym i społeczno-ekonomicznym, polegała na przeniesieniu części armii do europejskiej części kraju oraz na modernizacji sprzętu wojskowego. Zmniejszenie liczebności wojsk przyczyniło się pośrednio do wyludnienia tych obszarów.

Jedynie pośrednio na przebieg procesów depopulacyjnych, zwłaszcza na północy rozpatrywanego obszaru, wpływa środowisko przyrodnicze i stan jego zanieczyszczenia. Zaden z elementów przyrody nie mógł stanowić przyczyny rozpoczęcia wyludnienia, gdyż wielkość wpływu poszczególnych komponentów środowiska na życie była prawdopodobnie zbliżona zarówno w czasach Związku Radzieckiego, jak i po jego rozpadzie. Nie oznacza to jednak, iż przyroda nie jest regulatorem przebiegu wyludnienia.

Szczególnym przykładem państwa wśród tych, które wyludniają się, pozostaje Kazachstan, gdzie mimo zmniejszenia liczby ludności w okresie po 1991 roku systematycznie dochodziło do przyrostu natu-

ralnego. W Kazachstanie, ze względu na najbardziej liczny udział ludności słowiańskiej (w tym zwłaszcza Rosjan) spośród państw azjatyckich powstałych z rozpadu ZSRR, po 1991 roku obserwowano ujemne saldo migracyjne.

Zmiany w zaludnieniu Rosji po rozpadzie ZSRR

Wyludnianie przybiera różne rozmiary w poszczególnych państwach. Rosja, mimo iż nie odznacza się największym ubytkiem zarówno bezwzględny, jak i względny spośród dziesięciu republik poradzieckich, w których dochodzi do regresu demograficznego, podawana jest jednak najczęściej jako przykład państwa na świecie z postępującą depopulacją. Dzieje się tak ze względu zarówno na znaczenie Rosji na arenie międzynarodowej, jak i na ewentualne skutki wyludnienia mogące mieć konsekwencje nie tylko lokalne czy regionalne, ale nawet globalne. Rosja to największy pod względem powierzchni (17 075 tys. km²) obszar na świecie, gdzie zachodzą procesy depopulacyjne. Godny podkreślenia jest fakt, iż na wyludniającym się obszarze kraju nie są prowadzone żadne działania wojenne i proces ten zachodzi w stanie pokoju (w Republice Czeczenii w okresie pomiędzy 1989 a 2002 rokiem nie zachodziły procesy depopulacyjne i doszło tam nawet do wzrostu zaludnienia!).

W Rosji w latach dziewięćdziesiątych XX wieku po raz ostatni do wzrostu liczby mieszkańców doszło w roku rozwiązania Związku Radzieckiego (w 1991 roku – o 104 tysiące). Od 1992 roku dochodzi do systematycznego zmniejszania populacji (w 1992 roku – ubytek o 219 tysięcy, w 1997 roku – o 756 tysięcy, a w 2001 roku – aż o 943 tysiące osób). Według prognoz demograficznych wyliczanych na podstawie utrzymujących się wskaźników urodzeń i zgonów, pesymistyczny scenariusz zakłada dwukrotne zmniejszenie liczby zaludnienia Rosji w ciągu zaledwie 50 lat.

Na proces ten wpływa systematyczne zmniejszanie się liczby urodzeń (z 1 795 ty-

sięcy w 1991 roku do 1 309 tysięcy w 2001 roku) oraz wzrost liczby zgonów (z 1 691 tysięcy w 1991 roku do 2 252 tysięcy w 2001 roku). W okresie transformacji ustrojowej w niektórych jednostkach Rosji wartości współczynnika umieralności niemowląt osiągały rekordowe wartości (w Ewenkijskim Okręgu Autonomicznym w 1997 roku współczynnik ten wyniósł 52,8‰, przy średniej dla Rosji na poziomie 19,6‰). Bardzo wysoka tam umieralność niemowląt wiąże się z uwarunkowaniami egzogenicznymi. Wynikają one ze stycyzności niemowląt z otoczeniem, niskim stanem higieny, złym odżywianiem, zaistniałymi urazami poporodowymi.

Uważa się, iż głównym czynnikiem przyczyniającym się do pogłębiania regresu demograficznego nie jest niski wskaźnik urodzeń. Z ubytkiem zaludnienia mamy do czynienia w niektórych krajach Europy Zachodniej (m.in. w Niemczech i Danii), gdzie jednak nie wskazuje się na tak dynamicznie postępujące tempo zmniejszania zaludnienia. Na bardzo dużą wartość ubytku naturalnego wpływa wyraźna nadwyżka zgonów nad urodzeniami (wynosząca w skali rocznej około jednego miliona). W wyniku utrzymującej się tendencji nadwyżki liczby zgonów ubytek naturalny w Rosji w latach 1992–2001 wyniósł 7 770 tys. Ubytek ten odznaczał się dużym zróżnicowaniem regionalnym (najmniejsze wartości wskaźnika odnotowywane są w europejskiej części kraju, zwłaszcza w jednostkach położonych na zachód od Wolgi).

Natomiast w podmiotach federacyjnych na Kaukazie oraz na północy Syberii i Dalekiego Wschodu nie dochodziło do ubytku, lecz wręcz do przyrostu naturalnego. W skali całego kraju zmniejszenie liczby ludności w pewnym stopniu redolowane było przez dodatnie saldo migracyjne. Na pierwszym miejscu wśród grup narodo-

wościowych przyjeżdżających należy wymienić Rosjan. Wielu z nich zostało zmuszonych opuścić dawne republiki radzieckie i powrócić do Rosji. Dzięki napływowi osób z pozostałych krajów Wspólnoty Niepodległych Państw, a także republik nadbałtyckich liczba ludności Rosji zmniejszyła się w dekadzie po 1991 roku jedynie o około 4 miliony mieszkańców.

Pomiędzy ostatnim spisem przeprowadzonym w Związku Radzieckim w 1989 roku, a pierwszym spisem zrealizowanym w Rosji w 2002 roku doszło do zmniejszenia liczby ludności w większości jednostek administracyjnych. Zmniejszenie zaludnienia odznaczało się silnym zróżnicowaniem przestrzennym. W największym stopniu doszło do zmniejszenia liczby ludności w jednostkach w azjatyckiej części kraju:

Czukockim Okręgu Autonomicznym (-65,8%) oraz obwodzie magadańskim (-52,5%). Natomiast największe zmniejszenie zaludnienia w europejskiej części Rosji dotyczyło w okresie międzypisowym obwodu murmańskiego (-22,0%).

Podczas gdy w większości jednostek na Syberii i Dalekim Wschodzie oraz w większości podmiotów położonych na północy w części europejskiej dochodziło do wyludnienia, to w jednostkach administracyjnych na Kaukazie zanotowano gwałtowny wzrost zaludnienia. Rekordowe rozmiary dotyczą Republiki Dagestanu (w latach 1989–2002 +44,2%). W innych jednostkach wzrost był mniejszy, ale również znaczny (Republika Kabardo-Bałkarska +18,3%, Kraj Stawropolski +12,1%). W podmiotach położonych na Kaukazie występuje mniejszy udział Rosjan niż na pozostałych obszarach kraju.

W azjatyckiej części Rosji tereny, na których doszło do wzrostu zaludnienia, tworzą dwa zwarte obszary: na zachodzie i południu. Jednostkami zwiększającymi zaludnienie w zachodniej Syberii są zasob-

Na Kaukazie zanotowano gwałtowny wzrost zaludnienia. Rekordowe rozmiary dotyczą Republiki Dagestanu (w latach 1989–2002 +44,2%).

ne w surowce mineralne, zwłaszcza ropę naftową oraz gaz ziemny, okręgi autonomiczne: Chanty-Mansyjski i Jamalsko-Nieniecki. Drugi obszar odznaczający się wzrostem zaludnienia znajduje się na południu Syberii i tworzą go cztery jednostki administracyjne: dwie republiki (Ałtaj i Tuwa) oraz dwa okręgi autonomiczne (Ust-Ordyńsko-Buriacki i Agińsko-Buriacki). Cechą odróżniającą cztery jednostki południowej Syberii, które zwiększyły zaludnienie w okresie międzypisowym, jest fakt, iż mieszka w nich znaczna grupa ludności nierosyjskiej, liczniej reprezentowana niż w innych podmiotach.

Podsumowanie

Region państw powstałych z rozpadu Związku Radzieckiego przedstawia pod względem demograficznym różne trendy ludnościowe zachodzące w skali globu: od obszarów odznaczających się intensywnym wzrostem liczby ludności, przez tereny charakteryzujące się stagnacją demograficzną, aż po miejsca, na których zachodzą procesy depopulacyjne. Projekcje prognostyczne dla całego omawianego regionu wskazują na zwiększanie się dysproporcji w rozwoju ludnościowym poszczególnych miejsc.

Dzieje się tak na skutek gwałtownego wzrostu zaludnienia w południowej części regionu oraz przybierających coraz większe rozmiary procesów depopulacyjnych w rozległych obszarach na północy.

ŹRÓDŁA

- *Commonwelth of Independent States. Statistical Yearbook*, 2006, Interstate Statistical Committee of the CIS, Moskwa
- *Demograficznej jeżegodnik Rossii*, 2002, Goskomstat Rossii, Moskwa
- *Demographic Yearbook*, 2003, United Nations, Nowy Jork
- *Itogi wsierossijskoj pieriepisi nasilenija 2002 goda*, 2004, t. 1, Goskomstat Rossii, Moskwa
- *TransMonee 2007 features: data and analysis on the live of children in CEE/CIS and Baltic States*, 2007, Innocenti Research Centre, Florencja
- Van de Kaa D. J., Leridon H., Gesano G., Okólski M., 1999, *European Populations: Unity in Diversity*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht–Boston–Londyn

dr **TOMASZ WITES**

Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa, e-mail: t.wites@uw.edu.pl

Bulgaria. Okolice Karłowa (obwód płowdiwski) – poranny zbiór kwiatów róży damasceńskiej *Rosa damascena*, surowca do produkcji olejku różanego, którego Bulgaria jest największym w świecie eksporterem; w Bulgarii, podobnie jak w Rumunii (patrz artykuł obok), rolnictwo było do niedawna podstawową gałęzią gospodarki, dziś stanowi 8% PKB tego kraju i zatrudnia 8,5% ogółu pracujących (fot. PAP EPA/Vasił Donew)

